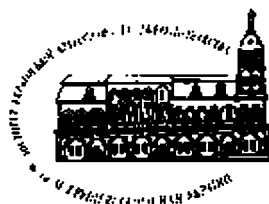

Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ
Віталій ТЕЛЬВАК • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 22

НАРИС ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Серія
МОНОГРАФІЧНІ ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення
України за програмою «Українська книга» 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники – Ігор ГИРИЧ, Валентин КАВУННИК

Автор передмови – Валентин КАВУННИК

Упорядкування листів до «Додатків» – Валентин КАВУННИК, Світлана ПАНЬКОВА

*Підготовка текстів різних видань «Очерка истории украинского народа» –
Валентин КАВУННИК, Георгій ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ*

Переклад з російської мови на українську – Лариса БІЛИК

Переклад висловів іншомовного походження – Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

© Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С. Грушевського
НАН України, 2015
© Кавунник В., передмова, 2015
© Видавництво «Світ», дизайн та художнє
оформлення, 2015

V. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА У ІХ ТА Х ст. — ПРОЦЕС УТВОРЕННЯ

Далекі, великі походи Русі ІХ ст. свідчать не лише про значний розвиток військових сил¹, але й змушують припускати існування значної сфери політичного впливу Київської Русі. Патріарх Фотій, утім, у своїх проповідях, виголошених під час облоги руссю Константинополя у 860 р., дає і пряму вказівку в цьому сенсі: він каже, що Русь насмілилася напасти на Константинополь після того, як підкорила своїх сусідів і внаслідок цього стала високої думки про себе. Джерела першої половини Х ст., що дають змогу зазирнути всередину цієї політичної організації, цілком підтверджують факт існування вже у ІХ ст. широкої сфери впливу і влади київських князів.

З першої половини Х ст. ми маємо повністю та в уривках три угоди київських князів із Візантією (907, 911, 944 рр.). Самі по собі дуже змістовні, вони, у зв'язку із тогочасними арабськими й візантійськими відомостями та пізнішими згадками «Повісті», дають нам досить чітке уявлення про державну систему, створену на цей час київськими князями.

В угоді 944 р. одночасно з послами київського великого князя виступають послани не менш як двадцяти залежних від нього «світлих і великих князів і великих бояр» (як зве їх угода 911 р.). Приблизно таку саму кількість послів бачимо через тринадцять років у Константинополі із княгинею Ольгою: вочевидь, ця система князівств і провінцій трималася в середині Х ст. досить тривко.

Уже саме число цих залежних князівств дає уявлення про широку сферу впливу київських князів. Дійсно, ретельне вивчення історичного матеріалу приводить до висновку, що протягом ІХ та початку Х ст. (себто завершуючи княжінням Олега) Київ уже встиг включити до сфери свого впливу майже всю ту територію, яка входила й пізніше до складу Київської держави². Усі східнослов'янські племена, разом з деякими фінськими сусідами, перебували вже у більшій чи меншій залежності від Києва.

На початку Х ст. вся дніпровська артерія на північ від Києва, з найголовнішими своїми розгалуженнями, була, безсумнівно, вже в руках київських князів. Крайня торгова станція на цьому шляху — Новгород перебуває під

¹ З відомих нам походів лише для 860 р. джерела дають деякі вказівки стосовно чисельності руського війська: на 200-х човнах їх треба лічити 6–8 тис. чоловік. Інші походи, звісно, здійснювані були також значними силами.

² Більш чи менш таке саме уявлення має і автор «Повісті», але, розміщуючи відомі йому факти на прокрустовому ложі своєї теорії, він змушений був утиснути цей багатолітній процес у кілька років, приурочивши його до початку правління Олега.

владою київського князя, і князь Ігор, мабуть, за раніше усталеним звичаєм, посилає туди князем свого малолітнього сина Святослава у другій чверті X ст. Нижня течія Дніпра була в руках київських князів уже наприкінці VIII ст. — про це свідчать чорноморські походи Русі на початку IX ст. Незважаючи на натиск Печенізької орди, на гирлі Дніпра Русь трималася ще в середині X ст.: угода 944 р. зобов'язує Русь не перешкоджати корсунцям у рибальстві на гирлі Дніпра.

Сухопутні й річкові дороги, що вели на схід через землі сіверян і в'ятичів, також були в руках київських князів уже в IX ст. Підкорення цих племен Києву вимагало охорони їх від хозар, які перед тим тримали їх у своїй залежності; але у IX ст. Хозарська орда, мабуть, занепадає, й боротьба з нею не була важкою. На початку X ст. у головних центрах Сіверської землі сидять уже намісники київського князя, а Русь тримає у своїх руках і область Дону. На це вказують її походи на Каспійське побережжя, яким не співчували, але не могли, очевидно, перешкодити хозарські кагани, та цілком чіткі вказівки угоди 944 р.: київський князь обіцяє не пропускати Чорних Болгар, що жили на кавказькому побережжі Азовського моря, на кримський берег, де вони спустошували візантійські володіння. Очевидно, давня Фанагорія, що в наших пам'ятках зветься Тмутороканню, перебувала у цей час уже під владою київського князя. Інший параграф того ж трактату, який зобов'язує руських князів не чіпати грецьких міст в області Херсонеса й не зазіхати на них, дає зрозуміти, що влада тмутороканських князів переходила й на кримський берег Керченської протоки.

Не стільки, можливо, торгові інтереси, скільки бажання забезпечити себе від пограничних нападів повернуло зброю київських князів на підкорення західних сусідів, давніх кривдників Полянської землі — древлян. У першій половині X ст. вони, безсумнівно, були вже данниками київських князів. Лучан, жителів полудневої Волині, між підвладними Києву племенами називає трактат Константина Порфірородного. Дулібів і тиверців «Повість» називає васалами Олега, «толковинами» (так звалися автономні племена, зобов'язані тільки надавати військову допомогу київському князю), і ця залежність цілком імовірна.

Звісно, різні частини цієї величезної території, що сягала від верхньої Волги й басейну великих озер до Чорного моря й нижнього Дону, перебували на дуже різних ступенях залежності від київського князя, як це видно почасти вже й з вищенаведених прикладів, та й узагалі вся ця політична система не вирізнялася міцністю. У найтіснішій залежності були, судячи з наших відомостей, слов'янські волості по головних торгових шляхах та слов'янські колонії у фінських землях, що мали також велике торгове

й економічне значення (вони збирали контрибуції сирими продуктами, передусім хутрами, й вели торгівлю з тубільцями). Тут розташовувалися залоги з «руської» дружини й сиділи «світлі й великі князі і великі бояри» — родичі київського князя або його намісники. Ця система міст і факторій на торгових шляхах, із «руськими» князями й «руськими» залогоми в них, складала, так би мовити, кістяк Київської держави IX–X ст. Цілі ж округи й племена, більш віддалені від торгових шляхів, що не становили торгового й стратегічного інтересу, були полишені самі на себе, ними керували свої домашні князі, й залежність їхня від київського князя обмежувалася сплатою данини, контрибуцій чи навіть лише обов'язком посилати військо у київські походи.

Взагалі, як початки київської державної організації були, безсумнівно, тісно пов'язані з інтересами київської торгівлі, так і пізніше державні інтереси тісно сплїталися з торговими, а купецький клас — з урядовим. Цитована вже вище розповідь Константина Порфірородного про Руську державу першої половини X ст. ілюструє це дуже яскраво: руська торгівля й управління, княжа дружина й купецький клас зливаються тут цілковито. Князі з усією руссю (себто з усією дружиною) виходять на зиму «на полюддя» у підвладні слов'янські землі й там залишаються цілу зиму, збираючи данину; весною «русь» стягується до Києва і звідси виряджає торгові каравани (звісно, не лише до Константинополя, але й на інші ринки) з предметами, зібраними у вигляді данини та набутими торгівлею. Ця картина злиття урядової діяльності з торгівлею й торговельними інтересами знаходить собі повне підтвердження в угодах київських князів з Візантією: їхній головний зміст, альфу й омегу дипломатичних перемовин, становить забезпечення торговельних інтересів. Руські князі та бояри — водночас уряд й негоціанти; київська урядова політика перебуває на службі у торгівлі, як, у свою чергу, торгівля становить ту економічну основу, на яку спираються князі та уряд.

Як і в нинішній організації міліарних держав, внутрішня політика зводилася до питання про утримання якомога більшої кількості війська — княжої дружини. Розширення підвладної території, збільшення району, що платить данину, і примноження данини давало змогу тримати численнішу дружину. Напр., передаючи своєму бояринові Свенельду данину уличів, а потім деревлян, Ігор забезпечує цим утримання цілого загону дружини, який Свенельд тримає на цю данину. Створюючи нові дружинні залоги, що утримувалися з данин і доходів, які збиралися в їхніх округах, князь одержує нові військові кадри, котрі в разі потреби могли бути мобілізовані й кинуті на театр війни, залишивши на місці лише суттєво необхідну частину,

і, кінець кінцем, це збільшення військової сили давало князеві можливість не тільки розширювати сферу свого політичного впливу, а й поглиблювати її, зміцнюючи своє становище і щодо київського патриціату, і у стосунках із підвладними «світлими й великими князями» та воєводами.

Еволюція Руської держави X—XI ст. йшла саме в цьому напрямку розширення й розгалуження системи «руських» намісників та їхніх залог, що проникала все далі й далі углиб волостей. У розповіді Константина Порфірогородного землі новгородських слов'ян, кривичів, дреговичів, деревлян, сіверян — це території, куди лише тимчасово, взимку, приходять руські дружини із князями «на полюддя»; картина цілком правильна, з тією тільки поправкою, що князі й дружини приходили не лише з Києва, як говорить Константин, а й із провінційних центрів, де сиділи князі, посаджені київським князем. У внутрішні відносини земель ці князі ще не втручаються: земля лише повинна дати належну данину та утримувати князя з дружиною під час збирання «на полюдді». Тільки поступово до збирання данини починають приєднуватися різні адміністративні й судові функції. Це дуже добре ілюструє пізніша розповідь київського літопису (під 1071 р.): у Білоозеро, у землю фінської весі, приходять боярин князя Святослава Ян Вишатич для збирання данини; користуючись цим, мешканці приносять йому скаргу на волхвів, які, мабуть, перебували під заступництвом місцевої влади і кривдили населення; Ян проводить слідство, судить і страчує волхвів. Порядки, що існували в XI ст. лише у глухих фінських краях, у X ст. мали місце і в землях слов'янських.

У першій половині X ст. на цілих етнографічних територіях, підвладних Києву, — у деревлян, в'ятичів, мабуть, і у дреговичів, — не було ніяких київських резидентів, ані залог. «Примучивши», напр., деревлян і змусивши їх давати данину, Ігор віддає цю данину Свенельду на утримання його дружини, та ані Свенельд, ані його агенти не жили у Деревлянській землі. Очевидно, він збирав цю данину під час осіннього полюддя, а в інший час перебував зі своєю дружиною при Ігорі; у Деревлянській же землі правили, як і раніше, місцеві «добрі князі», «ниже роспасли суть Деревськую землю», як кажуть про них деревляни у літописній розповіді. Але після нового повстання деревлян у середині X ст. в їхній землі з'являється вже київський князь, при ньому залога, а крім того такі залози були, очевидно, розставлені і в інших центрах Деревлянської землі.

Урядкування й суд були джерелами доходів. Кожний виїзд княжого намісника чи його агента на територію округи супроводжувався поборами на утримання його та його супутників і збором різних мит. Тому збільшення числа княжих намісників, заснування нових військово-адміністративних

квартир давало нові доходи, можливість утримання нових загонів дружини, а приріст дружини, у свою чергу, давав можливість, збільшуючи кількість залог та адміністративних пунктів, розширювати й посилювати адміністративну мережу держави.

Цей процес, звісно, не розвивався рівно, без стрибків і коливань. Державна машина була ще надто первісна й незграбна, щоб діяти рівно й правильно. Особисте ставлення київського князя до його підручних і намісників важило надто багато, й зміни облич на київському столі, політичні й всілякі інші колотнечі безпосередньо відбивалися на політичній системі Руської держави, розхитуючи й ослаблюючи її зв'язки й діяльність. «Великі бояри», що від себе утримували цілі корпуси дружини, як згаданий Свенельд, і провінційні, підручні князі ставали іноді надто сильними, і київський князь мусив ретельно стежити за ними та відповідно розміряти сили своєї власної дружини так, щоб вони тримали цих провінційних князів у належній покорі. Ці князі й намісники мали тенденцію обертати свої князівства у спадкоємні володіння й послаблювати свою залежність від київського князя. Оскільки це бували родичі київського князя або люди, йому особисто зобов'язані, то смерть київського князя ослабляла в них усвідомлення залежності, і цим ослабленням державного зв'язку користалися підкорені племена та їхні тубільні князі, щоби звільнитися від підлеглості Києву чи принаймні послабити її. Тому по смерті київського князя перші роки правління його наступника зазвичай минають у домашніх війнах, походах на непокірні племена й непокірних «руських» князів та намісників.

З плином часу, якщо новий київський князь виявлявся на висоті свого становища, він зміцнював свою владу і знову скріплював розхитану будівлю Руської держави; непокірні племена бували «примучені» і при цьому приведені у ще більш міцну залежність від Києва: на місце «данини легкої» накладалася «данина тяжка»; непокірні князі й воєводи замінювалися надійнішими підручними; склад дружини оновлювався, і серед внутрішніх військ вироблялися в ній певні почуття прив'язаності й відданості новому князю. Реставрація, таким чином, супроводжувалася більш чи менш значним рухом у розвитку та зміцненні державної будівлі, і, кінець кінцем, ці успіхи зазвичай завершувалися більш чи менш значною серією далеких походів у багаті, культурні країни — східні або візантійські.

У цих далеких походах знаходила вихід військова енергія, накопичена попередніми походами й стараннями князя, що не знаходила вже застосування вдома й тому ставала небезпечною для тривкості самої державної машини. При вдалій нагоді похід приносив багату здобич, себто великі

матеріальні засоби, вкривав славою свого головного очільника — київського князя й піднімав його престиж в очах дружини й підвладних князів. Він по-жвавлював державну організацію, збираючи воєдино розкидану по всьому державному простору масу дружини, й дозволяв відчутти єдність державного організму. Тому походи ці постійно повторювалися від часу до часу, аж поки державна організація обважніла, втративши свій напасницький, суто дружинний характер (що сталося у другій половині XI ст.).

Але спорядити такий похід було справою нелегкою: треба було пристосувати й мобілізувати значні військові сили, та, крім того, треба було мати багато впевненості у міцності своєї влади й державної системи і не боятися, що похід київського князя із військом за межі держави буде сигналом до загального повстання підручних князів та підкорених народів. Тому ми й бачимо, що ці походи зазвичай здійснюються київськими князями після тривалого правління, під кінець їхнього княжіння.

Так уявляється в загальних рисах процес розвитку Київської держави у IX—X ст. У IX ст. ми не маємо можливості приурочити його до якихось імен: до нас дійшли тільки відірвані від фактів і навіть від хронології імена, як-от «руський князь Бравлін» (кінець VIII або початок IX ст.), Аскольд і Дір, силоміць поєднані автором «Повісті» у пару спільних правителів і приурочені до походу 860 р.¹; можна здогадуватися, що був десь так у першій половині IX ст. ще інший князь Олег (у Києві було дві могили Олега), традиція якого була перенесена на пізнішого, історичного Олега і збагатилася такою масою подій та легенд пам'ять про цього останнього.

Історичний князь *Олег*, що правив у Києві наприкінці IX — на початку X ст., є першим із київських князів зі своєю визначеною фізіономією. Його час — це доба надзвичайних успіхів Києва, увінчаних далекими походами, особливо популярним, прикрашеним легендами походом на Візантію. Якщо пов'язані у «Повісті» з іменем Олега набутки Київської держави значною мірою є вченою комбінацією київського книжника (і ми розглядали тому їх просто як результат еволюції Київської держави протягом IX ст.), то цей «віщий» князь Олег, який під'їжджає під стіни Константинополя на поставлених на колеса кораблях, замовляє для своєї дружини шовкові вітрила на кораблі і, кінець кінцем, помирає від власного коня як жива ілюстрація афоризму Бояна про нездоланну силу фатуму, — цей образ — не мертва концепція пізнішого книжника, а живий витвір народної творчості, і з ним потрібно з цієї причини рахуватись.

¹ Діра називає також арабський географ Масуді, що писав у 40-х рр. X ст., як першого між тогочасними слов'янськими королями. Насправді Діра тоді між князями не було, але ця анахронічна згадка підкріплює існування такого князя в Києві у кінці IX ст.

Єдина надійна хронологічна дата та історичний документ із часів Олега — це його угода з візантійським урядом, укладена у 911 р. й повністю наведена у найдавнішому київському літописі. За хронологією його, Олег помирає безпосередньо після свого походу на Константинополь, який закінчився цією угодою, але насправді він, мабуть, помер пізніше, судячи з того, що навколо цього 911 р. ми бачимо низку далеких походів Русі, здійснених, очевидно, тим самим князем.

Судячи з широких торговельних пільг, визнаних за Руссю з боку візантійського уряду в угоді 911 р. та в іншій, збереженій у літописному переказі з датою 907 р., цим пільгам мали передувати якісь дуже відчутні удари зі сторони Русі. У цей час міг справді мати місце похід Олега на Візантію, описаний з легендарними подробицями у «Повісті». Потім, у 909–910 рр., Русь ходила на Абесгун, але на цей раз похід закінчився невдачею. Та наприкінці 913 р. Русь здійснила новий похід на схід, з великими силами (на 500-х кораблях, як говорить, можливо, перебільшуючи, Масуді). Користаючи з місцевих чвар, вона протягом кількох місяців безперешкодно грабувала землі полудневого Каспійського побережжя і з величезною здобиччю вирушила назад, але на зворотному шляху, якщо вірити Масуді, хозари відібрали у русі здобич і винищили значну частину війська. Ці східні походи, обійдені мовчанням у «Повісті», залишили, мабуть, пам'ять у народній билині про похід Вольги (Вольга — Олег) в Індійське царство, прикрашеній ще більш казковими подробицями, ніж літописна повість про похід на Візантію.

Після Олега у «Повісті» безпосередньо йде *Ігор*¹. Чи належав він до однієї династії з Олегом — ми не знаємо. За контрастом з його блискучим попередником Олегом та іншим улюбленим героєм легенди — його сином Святославом особа та діяльність Ігоря у «Повісті» подані у тонах тьмяних, мабуть, перебільшено тьмяних. На початку свого князювання він веде війни з повсталими племенами, — «Повість» знає його війни з деревлянами та уличами. З візантійських джерел нам відомо про його невдалий похід на Візантію. Флот Ігоря підійшов до Константинополя, але грецька ескадра не пустила його через Босфор; тоді Ігор попрямував до Малоазійського узбережжя й зайнявся тут грабежем, та морські сили Візантії, що наспіли на цю пору, розгромили кораблі Ігоря. Ця невдача відбилася на торговельних пільгах руських купців у Візантії: нова угода, укладена у 944 р., значно обмежувала пільги, надані їм раніше, і, крім того, окреслювала певні

¹ За хронологією найдавнішого літопису Ігор княжить у 912–945 рр. Насправді ж він, мабуть, почав княжити пізніше (можливо, навіть значно пізніше) і помер, очевидно, також пізніше, принаймні через рік-два після 945 р.

межі для завойовницької політики київських князів у землях, що сусідили з кримськими володіннями Візантії.

^{IV, 55} Але народна пам'ять, оздобивши своєю фантазією цей невдалий похід у Візантію, перетворила і його на добушливий захід — тільки Ігор згідно із загальною своєю характеристикою не доводить справу до війни, задовольнившись викупом, запропонованим греками. Його бояри виступають з міркуваннями про те, що будь-яка війна залишається ризикованою: «хтозна, хто переможе, ми чи вони, і з морем хто може домовитись (убезпечитись від випадковостей)? Чи не краще — без битви взяти золото й паволоки?» Ігор слідує таким розсудливим порадам і цим підкреслює брак лицарства у своїй вдачі.^{IV, 55}

Натомість дуже вдалим був похід Русі на схід, здійснений у 943—944 рр. Похід цей описано кількома східними письменниками, тому він дуже добре відомий; крім того, його оспівав перський поет XII ст. Нізамі, — втім, у цілком фантастичному вигляді. Русь проникла суходолом до Дербента, пориваючи за собою ватаги авантюристів, що приєднувалися до неї по дорозі; звідси вирушила на кораблях до гирла Кури і по цій річці пройшла до великого й багатого міста Бердаї, оволоділа ним і чинила звідси набіги на сусідні землі. Пробувши тут півроку, руські полки безперешкодно, з багатою здобиччю, пішли назад на кораблях.

Але кінець Ігоря був дуже сумний і разом з тим дуже характерний для відносин того часу. Багата данина з Деревлянської землі, віддана Ігорем Свенельду, викликала заздрість власної дружини Ігоря, і, спонукуваний дружиною, Ігор вирушив до деревлян, щоб зверх зібраної Свенельдом данини вимусити у них контрибуцію ще й для себе. Його здирства й насильства розлютили деревлян, і вони вбили Ігоря під час цього «полюддя». Як розповідає Лев Діакон, візантійський письменник кінця X ст., вони роздерли Ігоря, прив'язавши до нахилених верхівок двох дерев.

Унаслідок малолітства Ігорового сина Святослава по смерті Ігоря деякий час правила його дружина *Ольга* з боярами свого чоловіка. З її часу літопис знає дві події. Перша — війна з деревлянами, що закінчилася приведенням повсталі землі у тісну залежність від Києва; населення було покарано побиттям та оберненням у рабство громад, які найбільше завинили. Друга подія — прийняття Ольгою християнської віри; ці факти передані у літописі в густій легендарній оболонці, що являє собою певний паралелізм із легендами про Олега. З візантійських джерел нам відомо про дипломатичний візит Ольги до Константинополя у 957 р. Так само дипломатичний характер, мабуть, мала і її місія до імп. Оттона у 959 р., витлумачена у Германії в тому сенсі, нібито Ольга посилала просити присилки єпископа й свяще-

ників на Русь: звістка ця невірогідна вже тим, що хрещення Ольги носило характер її приватної справи, і тільки після хрещення Русі Володимиром здобуло більше значення в очах пізніших поколінь.

На початку 960-х рр. розпочав управління державою Святослав. Незважаючи на короткочасність свого правління, він належить до найхарактерніших і виразно окреслених фігур серед київських князів. Це, так би мовити, тахітум дружинності серед них; роль князя-правителя, глави держави, у діяльності Святослава цілком відступає на другий план перед роллю ватажка дружини, мандрівного лицаря, і він блискуче змальований з цього боку у класичній, основаній на живій народній традиції розповіді «Повісті».

Після кількох походів, спрямованих на розширення і зміцнення політичної системи Київської держави (з них «Повість» знає походи, здійснені для розширення й укріплення східних меж: походи на Оку й Волгу, на хозар, на кавказьких ясів і касогів, себто осетинів та кабардинців, і підкорення в'ятичів), Святослав дуже скоро звернувся до далеких військових виправ. Очевидно, регентша передала Святославу державний механізм у дуже добром стані, і від нового князя великих турбот щодо цього не вимагалось. Прелюдією до сміливіших виправ був похід на хозарів, що заступали руським походам шлях на схід. Після цього походу, який скінчився повним розгромом Хозарської орди¹, треба було очікувати якого-небудь грандіозного походу на схід, подібного до Ігорового, але увагу Святослава було несподівано відвернуто в інший бік: імператор Никифор Фока підіслав до нього свого агента херсонесця Калокіра з багатими подарунками, запрошуючи напасти на Болгарію й завоювати її для себе.

З боку Никифора це був спритний маневр, що мав на меті нацькувати Святослава на Болгарію для її ослаблення, але перспектива завоювання Болгарії видалася Святославу дуже спокусливою. Можливо, він будував у подальшому ще сміливіші плани щодо самої Візантії; принаймні з усією енергією взявся за підкорення Болгарії. Та коли він готовий був справді міцно оволодіти Болгарією, візантійський уряд змінив фронт, увійшов у союз із болгарами й повернувся проти Святослава. Новий імператор Іоанн Цимісхій оточив його у Доростолі (Силістрії), і, кінець кінцем, Святослав був змушений капітулювати. На зворотному шляху, на нижньому Дніпрі він попав у засаду, влаштовану печенігами (можливо, не без ініціативи греків), й був ними вбитий (972 р.).

¹ Цей розгром Хозарської орди був, утім, великою помилкою з боку Святослава, тому що Хозарія, хоча й сильно ослаблена вже у той час, все-таки стримувала тюркську міграцію у чорноморські степи. З огляду на цей тюркський потоп усі здобутки політики Святослава на південно-східній границі та на Кавказі були геть ефемерні.

Старший син Святослава *Ярополк*, який отримав Київ ще під час болгарської кампанії, мав зайняти місце батька, але виявився не на висоті свого становища, і його спроби об'єднання земель руської держави зустріли протидію з боку іншого сина Святослава, Володимира, що сидів у Новгороді. Через кілька років по смерті Святослава, близько 980 р., Володимир вигнав Ярополка з Києва та оволодів Київською державою.

Перші роки княжіння *Володимира* у Києві йдуть на зміцнення системи Київської держави, розхитаної у період поділу й міжусобної боротьби. Безсумнівно, це вимагало від Володимира сильної напруги енергії; про низку походів його записано в літописі, та вони, звісно, не дають повного поняття про цю кипучу воєнну діяльність нового київського князя. З літописних звісток видно, що тоді як князь Святослав звертав особливу увагу на східні кордони держави, Володимир дуже багато уваги приділяв західним. Тогочасний польський документ дає нам вказівку на західну границю Руської держави, встановлену цими походами Володимира: на північному заході вона доходила до границі прусів, на полудневому заході підходила під Краків. Тут, на західній границі, зав'язалася боротьба за політичний вплив із Польщею, на чолі якої став тоді талановитий князь Болеслав; але за Володимира перевага була, очевидно, на боці Русі.

Вельми важливу й важку реформу здійснив Володимир у внутрішніх відносинах: він не лише привів у залежність від себе землі, що входили раніше до складу Руської держави, але й поставив їх у більш тісний зв'язок із Києвом, посадивши в усіх їхніх найголовніших пунктах, на місце попередніх князів і намісників, своїх численних синів. Звідси бере початок династичний принцип, що отримав свій повний розвиток у наступні століття. Ще важливіше значення мали культурні елементи, введені Володимиром у внутрішні відносини держави. Утворена зовнішньою силою, з відсутнім внутрішнім зв'язком, крім економічних інтересів військово-торговельного класу, що створив і підтримував її, ця державна будова одержує за Володимира нові підвалини, культурного й морального характеру, у вигляді нової, запозиченої з Візантії, релігії та пов'язаних з нею освіти, книжності й культури.

Вихідним пунктом цього надзвичайно важливого в культурній еволюції не лише українських племен, а й усїєї Східної Європи явища були насамперед політичні плани Володимира: прагнення підняти престиж своєї влади, прикрасивши його візантійським ореолом. Це було спільне прагнення засновників нових держав середньовічної варварської Європи, що шукали засобів зміцнити свою владу і з жалем відчували, яким незначним є їхній авторитет в очах товаришів-васалів та соратників підданих. Поміж київськими князями Володимир не був першим на цьому шляху; у своїх повчаннях

синові імп. Константин Порфірородний дає йому настанову стосовно того, як слід відмагатися, коли володар хозарів, угорців, *русі* чи якогось іншого варварського народу, як *то часто буває*, звернеться до нього з проханням прислати йому корону або інші імператорські регалії чи поріднитися із ним. З такими проханнями різні варварські володарі справді часто зверталися до імператорів Риму — як західного, так і східного — Константинополя; таким способом вони намагалися запозичити чар «вічної» імперії та її ореолом посилити свій престиж. Зверталися до них, судячи зі слів Константина, й попередники Володимира на київському столі. З такою пропозицією звернувся до візантійського імператора й Володимир, з тією різницею, що його плани привели до надзвичайно важливих наслідків, значення яких він, очевидно, зумів оцінити належним чином.

Привід для того дав сам імператор. Візантія переживала тяжкі часи внаслідок дуже небезпечного повстання, піднятого племінником покійного імператора Никифора, Вардою-Фокою, й імператор Василій звернувся по допомогу до Володимира, як це не раз робили і його наступники, до Никифора Фоки включно¹. Володимир не відмовив у допомозі, але поставив свої умови: імператор Василій та його брат-співправитель віддадуть за нього свою сестру і — можемо із значною імовірністю доповнити розповідь нашого історика — пришлють йому імператорські регалії². Імператор поставив вимогу, щоб він у такому разі хрестився. Володимир згодився й справді прийняв хрещення.

Умову було укладено на початку 988 р.; руський шеститисячний допоміжний загін був відправлений і відіграв вирішальну роль у придушенні повстання³; та імператори не поспішали виконати свою обіцянку. Незважаючи на свою могутність, руський князь у візантійських придворних колах оцінювався не високо: із зібрання формул імператорської канцелярії знаємо, що грамоти до київських князів писалися з меншим етикетом, ніж до хозарського кагана, не кажучи вже про болгарського царя. Віддати «порфірородну дочку порфірородного візантійського імператора» за цього північного варвара було дуже тяжким приниженням, і візантійський двір

¹ Зобов'язання взаємодопомоги Русі та Візантії навіть було включено до трактату 944 р.

² Вельми ймовірно, що звідси бере свій початок дуже популярна легенда про присилку імператорських регалій Володимиру, але ця пізніша легенда приурочує це до правнука Володимира Великого — Володимира Мономаха. На своїх монетах Володимир Великий справді зображений в імператорських регаліях.

³ І.⁶³ Візантійський уряд залишив його у себе, і цей «руській» корпус, або «варязький» (бо рекрутувався він в основному із варягів) в якості гвардії фігурує в Константинополі постійно до останньої чверті XI ст. ^{1.63}

вочевидь ухилився від нього. Тоді, щоби змусити його до виконання обіцянок, Володимир звернувся до ахіллесової п'яти русько-візантійських відносин — кримських володінь Візантії, які вона так лясливо охороняла трактатами (944 і 971 рр.) від зазіхань київських князів. Володимир вирушив походом до Криму й узяв столицю візантійських володінь — Херсонес. Це подіяло, тим більше, що імперія знову була у вельми складному становищі. Імп. Василій поспішив відправити сестру Анну до Херсонеса. Там повінчали її з Володимиром, який ще раніше (мабуть, до кримського походу) прийняв хрещення, і Володимир повернув Візантії Херсонес — «за в'їно», як викуп за жінку.

Будучи видатним політиком (про що красномовно свідчить уся попередня його політична діяльність), Володимир умів оцінити політичне значення християнства для своєї державної системи, хоча його самого, як бачимо, до хрещення привели суто політичні комбінації¹. Християнство було дуже важливою складовою частиною візантійської культури, суспільної та державної організації Візантії, і Володимир, прагнучи до зближення, до уподібнення своєї держави до візантійської, природно, зажадав уподібнити її і з цієї важливої сторони якомога ближче. Він, очевидно, розумів, яке величезне політичне значення матиме поширення серед народів його держави, з їхніми різноманітними примітивними й незакінченими релігійними віруваннями, нової культурної релігії з багатим внутрішнім змістом і зовнішнім блиском мистецтва, із цілком закінченими формами й виробленою ієрархією: поширювана й захищена урядом, ця нова релігія і надалі мала триматися князівської влади як своєї опори й, пов'язуючи новим, культурним вузлом племена руської політичної системи, повинна була зміцнювати їхню залежність від Києва та київської династії. Не заперечуючи цілком мотивів моральних, бо Володимир, без сумніву, й сам перебував під моральним впливом нової релігії, — ми все ж у цих політичних мотивах насамперед маємо шукати пояснення тій енергії, з якою Володимир зайнявся насадженням у землях Руської держави нової релігії та нерозривно пов'язаної з нею візантійської культури, використовуючи для цього увесь вплив свого князівського авторитету й не зупиняючись перед примусом.

Злам, утім, не був різким, оскільки християнство було віддавна добре відоме у більш значних містах Руської держави, де групувався військово-

¹ Давні київські пам'ятки подають прагнення до християнства у Володимира вихідним пунктом у його ставленні до Візантії, але при цьому плутаються у незручних суперечностях. Свідчення тогочасних східних письменників (Яхи, Асохіка), доповнюючи наші пам'ятки, дають точне уявлення про те, як склалися обставини хрещення.

торговий стан, що мав можливість близько знайомитися з християнською релігією у своїх торгових подорожах візантійськими й західноєвропейськими землями. Після походу 860 р. з Константинополя було вислано на Русь місію, яка навернула багатьох у християнство, так що туди було потім послано особливого єпископа. Мабуть, сам тодішній князь Аскольд був християнином. У першій половині X ст. у Києві була церква св. Іллі, й у трактаті 944 р. християни виступають вже значною групою серед дружини Ігоря¹. Завдяки цьому старання Володимира поширити християнство мали повний успіх у більш значних, особливо південних, містах; поза ними воно поширювалося, звісно, повільно й важко.

Володимир заклав початки організації руської церкви: було засновано митрополічу й кілька єпископських кафедр. Створено було кілька монументальних пам'яток церковної архітектури (як Десятинна церква у Києві). Привезені з Херсонеса й поставлені у Києві бронзові фігури коней і статуї виказують бажання Володимира прилучити Русь і до світського візантійського мистецтва. Про зацікавленість у поширенні візантійської освіти свідчить наведена у літописі звістка про те, що Володимир забирав дітей у осіб вищих станів і віддавав їх «на навчання книжне» — очевидно, з метою підготувати не духовних, а взагалі освічених людей. Ці прагнення його — ввести Русь в коло інтересів тодішнього культурного, візантійського світу були не марні: вже серед перших поколінь київських учнів ми бачимо людину, яка стоїть уповні на висоті тогочасної візантійської культури, в особі митрополита Іларіона, автора похвального слова Володимирі.

Так закладалися підвалини нових елементів, що зв'язали різноплеменні провінції Києва новим культурним, могутнім зв'язком, який пережив і саму Київську державу. Поруч із ним ішов інший могутній зв'язок, який також іще тільки зароджувався тоді, у вигляді єдності політико-суспільного устрою, суспільних відносин і права, що згодом теж глибоко проникли в життя земель держави. З Володимира починається цей помітний в еволюції Київської держави перехід від князів-напасників, що збирали свою державу збройною силою, до князів з більш визначеним характером правителів. Дід Володимира загинув, як хижий загарбник, «яко волкъ въсхищая и грабя»; батько наклав головою у далекому поході, як мандрівний лицар; Володимир помирає у своїй столиці, і люди оплакують його: «бояре акы заступника земли ихъ, убозии акы заступника и кормителя». За князями-насильниками прийшов князь, що спрямував свою діяльність на підведення культурних

¹ Останні розкопки в огорожі Десятинної церкви, судячи з деяких відомостей, також дали вказівки на існування християнського кладовища тут у безпосередньому сусідстві княжого двору в епоху до хрещення.

фундаментів під будівлю, споруджену його попередниками; у цьому його історичне значення.

Зайнятий цією внутрішньою творчою роботою у другій половині свого тривалого правління¹, Володимир, мабуть, менше уваги звертав на екстенсивну зовнішню політику, віддавши останню синам, розсадженням саме у найбільш небезпечних, що вимагали особливої уваги, пунктах держави. У народній пам'яті (у билинах) він зберігся у вигляді «ласкавого» князя, зайнятого бенкетами у своїй столиці; навколо цього образу групуються розповіді Володимирового циклу про подвиги бояр Володимира, зайнятих походами й трудами на користь руської землі, тимчасом як сам він у цих розповідях відіграє пасивну роль розпещеного сибарита. Народна пам'ять не зуміла гідно оцінити значення мирної діяльності Володимира.

Детальніше: «Історія України-Руси», т. I, розд. 7 і 8.

Грушевський М. Початки Руської держави / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. I: до початку XI віка. — Львів: наклад Наукового товариства імені Шевченка, 1898. — С. 230–300.

Грушевський М. Закінчення будови Руської держави: часи Володимира / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. I: до початку XI віка. — Львів: наклад Наукового товариства імені Шевченка, 1898. — С. 230–300.

Грушевський М. Початки Руської держави / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. I: до початку XI віка. — 2-е видання, розширене. — Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1904. — С. 326–425.

Грушевський М. Закінчення будови Руської держави: часи Володимира / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. I: до початку XI віка. — 2-е видання, розширене. — Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1904. — С. 426–478.

Грушевський М. Початки Руської держави / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. I: до початку XI віка. — 3-е видання, доповнене. — К.: Друкарня першої спілки, 1913. — С. 366–428.

Грушевський М. Від Олега до Святослава / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. I: до початку XI віка. — 3-е видання, доповнене. — К.: Друкарня першої спілки, 1913. — С. 429–477.

¹ Він помер у 1015 р. (15 липня).

ЗМІСТ

В. Кавунник. ІСТОРІЯ ВИДАННЯ «ОЧЕРКА» МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	V
Передмова до першого видання	1
Передмова до другого видання	2
Передмова до третього видання	6
Передмова до четвертого видання	7
I. Сучасна українська колонізація та її історичні зміни; географічні умови; український етнічний тип	8
II. Загальні риси української історії. Розселення українських племен ..	26
III. Культура й побут	38
IV. Торговельні зносини; початок державної організації; літописна традиція про початок Київської держави	47
V. Київська держава у IX та X ст. — процес утворення	60
VI. Київська держава в XI та XII ст. — процес розкладу	74
VII. Князівства-землі XI—XIII ст. Галицько-Волинська держава XIII—XIV ст.	84
VIII. Політичний і суспільний устрій, право та культура XI—XIII ст. ..	95
IX. Перехід українських земель під владу Великого князівства Литовського й Польщі (XIV—XV ст.)	113
X. Українські землі у XV—XVI ст.; збирання українських земель Польщею	125
XI. Суспільна й культурна еволюція. Привілейовані стани	140
XII. Селянство.	154
XIII. Міста. Релігійно-національний і культурний рух XVI—XVII ст. ..	165
XIV. Козацтво — його походження і розвиток	177
XV. Козацтво й козацькі війни до 1648 р.	189
XVI. Хмельниччина	207
XVII. Устрій і відносини, створені Хмельниччиною	225
XVIII. Події після смерті Хмельницького (1657—1663)	237
XIX. Смути 1660—1680 рр.	250
XX. Відносини кінця XVII ст.	263
XXI. Соціально-економічний процес у Східній Україні XVII—XVIII ст.	273

XXII. Повстання Мазепи й перше скасування гетьманства	285
XXIII. Останні гетьмани	298
XXIV. Ліквідація старого устрою Гетьманщини	309
XXV. Правобережна Україна	319
XXVI. Західна Україна	331
XXVII. Занепад національного й культурного життя у Східній Україні	349
XXVIII. Українське відродження в Росії	360
XXIX. Українське відродження в Австро-Угорщині	376
XXX. Сучасний стан українства в Австро-Угорщині	392
XXXI. Сучасний стан українства в Росії	413
XXXII. Останні десятиріччя	443
ДОДАТКИ	459
Грушевський М. Передмова до брошури «Українство в Росии, его запросы и нужды (глава из «Очерка истории украинского народа»)» – розділ XXXI. «Сучасний стан українства в Росії»	461
Листи з історії видання «Очерка» Михайла Грушевського	463
№ 1. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 22 травня 1903 року	463
№ 2. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 20 серпня (3 вересня) 1903 року	464
№ 3. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 18 вересня 1903 року	465
№ 4. Фрагмент листа Максима Славінського до Михайла Грушевського від 3 (16) жовтня 1903 року	466
№ 5. Фрагмент листа Максима Славінського до Михайла Грушевського від 17 листопада 1903 року	467
№ 6. Лист Михайла Грушевського до Максима Славінського від 6 (19) грудня 1903 року	468
№ 7. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 12 грудня 1903 року	469
№ 8. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 13 лютого 1904 року	470
№ 9. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 16 лютого 1904 року	471

№ 10. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 10 березня 1904 року	472
№ 11. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 19 березня 1904 року	473
№ 12. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 23 квітня 1904 року	474
№ 13. Лист Салтикова до Михайла Грушевського від 9 липня 1904 року	475
№ 14. Фрагмент листа Олександра Браудо до Михайла Грушевського від 2 вересня 1904 року	477
№ 15. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 14 вересня 1904 року	478
№ 16. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від [26 вересня 1904 року].	480
№ 17. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 13 жовтня 1904 року.	482
№ 18. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 21 жовтня 1904 року.	483
№ 19. Лист Н. Зандмана до Михайла Грушевського від 3 листопада 1904 року	484
№ 20. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 14 грудня 1904 року	485
№ 21. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського, січень 1905 року	487
№ 22. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 9 березня 1905 року	489
№ 23. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 13 березня 1905 року	490
№ 24. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського, червень 1905 року.	491
Рецензії на «Очерк» Михайла Грушевського	492
Павлов Н. Ученый труд г-на профессора Грушевского: Очерк истории украинского народа	492
Сторожев В. Проф. М.С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. СПб., 1906.	511
Проф. Мих. Грушевский. Украинство в России, его запросы и нужды. СПб., 1906 г.	507
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	514

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 22

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Серія «Монографічні історичні праці»

Редактор *Л. Веремієнко*
Художнє оформлення *С. Іванов*
Технічний редактор *І. Сімонова*
Коректор *О. Тростянчин*

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Ум. друк. арк. 46,0.
Обл.-вид. арк. 40,0. Тираж 5000 пр. Зам. 48-15

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПрАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас” КП ДАК “Укрвидавполіграфія”
79005 м. Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК 1110 від 08.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —

Т. 22 : Нарис історії українського народу /упор. І. Гирич, В. Кавунник. — 2015. — 568 с. — (Серія «Монографічні історичні праці»).

ISBN 978-966-603-223-5;

ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

У томі 22 Творів М. Грушевського у 50-ти томах уміщено в українському перекладі працю «Очерк истории украинского народа», яку історик опублікував у 1904 р. За життя автора книга була перевидана у 1906, 1911 і 1913 рр. «Очерк...» призначався для російськомовної української інтелігенції та росіян і знайомив з тисячолітньою історією українського народу від доісторичних часів і князівського періоду до доби новітнього українського відродження у ХІХ — на початку ХХ ст. Крім «Ілюстрованої історії України» — це єдина суцільна політична історія України від найдавніших часів до модерного часу. До тому увійшли «Додатки», які розкривають історію створення книжки та рецепцію суспільства на неї.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

УДК 94(477)

ББК 63.3(4УКР)